

Prof. dr hab. Elżbieta Kawecka-Wyrzykowska
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie
Katedra Integracji i Prawa Europejskiego

Recenzja rozprawy doktorskiej pt. „Rozwój polskiego eksportu rolno-spożywczego w świetle modelu grawitacji”, autorstwa pani mgr. Małgorzaty Bułkowskiej, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja Kowalskiego

Podstawą przygotowania recenzji była prośba Pana prof. dr. hab. Mariana Podstawki z dnia 27.01.2022 r. o sporządzenie recenzji wyżej wspomnianej rozprawy doktorskiej. Przygotowując niniejszą recenzję kierowałam się wymogami merytorycznymi w odniesieniu do rozprawy doktorskiej określonymi w art. 187 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. z 2021 r. poz. 478 z póź. zm.), stanowiącymi, że

„1. Rozprawa doktorska prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w dyscyplinie albo dyscyplinach oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej lub artystycznej.

2. Przedmiotem rozprawy doktorskiej jest oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, oryginalne rozwiązanie w zakresie zastosowania wyników własnych badań naukowych w sferze gospodarczej lub społecznej albo oryginalne dokonanie artystyczne.

3. Rozprawę doktorską może stanowić praca pisemna, w tym monografia naukowa, zbiór opublikowanych i powiązanych tematycznie artykułów naukowych, praca projektowa, konstrukcyjna, technologiczna, wdrożeniowa lub artystyczna, a także samodzielna i wyodrębniona część pracy zbiorowej.

4. Do rozprawy doktorskiej dołącza się streszczenie w języku angielskim, a do rozprawy doktorskiej przygotowanej w języku obcym również streszczenie w języku polskim. W przypadku gdy rozprawa doktorska nie jest pracą pisemną, dołącza się opis w językach polskim i angielskim.”

Ocena trafności wyboru tematu recenzowanej rozprawy doktorskiej oraz przyjętych celów i hipotez badawczych

Rozwój polskiego eksportu rolno-spożywczego jest z całą pewnością zjawiskiem zasługującym na wnikliwą analizę. Uwaga ta dotyczy zarówno analizy *ex post*, jak też jeszcze bardziej analizy *ex ante*. Wynika to zarówno z faktu dużego znaczenia rynków zagranicznych jako odbiorców rosnącej w Polsce wielkości produkcji żywności (ponad 40% produkcji sprzedanej przemysłu spożywczego kierowane jest na eksport), przy jednocześnie wolniej rosnącym krajowym popycie, jak też ze zjawiska szybkiego wzrostu polskiego eksportu

artykułów rolno-spożywczych po akcesji Polski do UE. Analiza czynników tego sukcesu eksportowego, co uczyniła Doktorantka, pozwoliła Jej między innymi na wyciągnięcie wniosków dotyczących perspektyw kontynuowania tego trendu.

Wprowadzenie zawiera przekonujące uzasadnienie wyboru tematu rozprawy, jej cele i hipotezy badawcze, jak też omówienie sposobu weryfikacji tych hipotez. Cel badawczy pracy został sformułowany następująco: „zidentyfikowanie czynników determinujących rozwój polskiego eksportu rolno-spożywczego, określenie kierunku i siły ich wpływu oraz wskazanie najbardziej perspektywicznych rynków zbytu dla polskich produktów rolno-spożywczych.” Uważam to sformułowanie jako zasadne merytorycznie i poprawne językowo.

Dla zrealizowania celu głównego i celów szczegółowych Autorka przyjęła do weryfikacji pięć następujących hipotez badawczych:

- I. Polski eksport rolno-spożywczy cechuje wysoki stopień koncentracji geograficznej i towarowej.
- II. Przynależność Polski do stref wolnego handlu istotnie wpłynęła na zwiększenie obrotów handlowych z partnerami – stronami porozumień.
- III. Istnieje dodatnia zależność pomiędzy wielkością gospodarek mierzoną PKB a poziomem obrotów handlowych produktami rolno-spożywczymi między Polską a analizowanymi partnerami.
- IV. Istnieje ujemna zależność pomiędzy odległością geograficzną a wielkością obrotów handlowych produktami rolno-spożywczymi między Polską a analizowanymi partnerami.
- V. Najszybciej polski eksport rolno-spożywczy będzie rosnać do krajów pozaunijnych.

Uważam, że hipotezy te zostały sformułowane poprawnie.

Okres objęty analizą to generalnie lata 2003-2018, a w odniesieniu do prognozy – lata 2019-2025.

Dla realizacji postawionych hipotez Autorka zastosowała model grawitacyjny handlu zagranicznego oraz kilka metod analizy statystycznej, w tym wskaźniki stopnia dywersyfikacji, dekompozycji i koncentracji polskiego eksportu rolno-spożywczego. Narzędzia te są w pełni zasadne do realizacji zamierzonych przez Doktorantkę celów badawczych.

Ogólna ocena struktury rozprawy

Przedłożona rozprawa liczy 177 stron, w tym tekstu właściwego (bez spisów treści) – 141 stron, co należy uznać za objętość właściwą. Praca składa się z wprowadzenia, czterech rozdziałów oraz zakończenia wraz z wnioskami i bibliografią. Pracę uzupełniają spis tabel, wykresów i map oraz Aneks. Lista publikacji jest imponująca: 136 pozycje zwarte i artykuły opublikowane w czasopiśmie naukowych oraz 20 pozycji internetowych, w tym kilka baz danych statystycznych.

W rozdziale pierwszym, na podstawie przeglądu głównych teorii handlu międzynarodowego (teorii klasycznych, neoklasycznych oraz współczesnych), jak też teorii regionalnych ugrupowań handlowych Doktorantka wskazała na główne czynniki decydujące o

wielkości handlu międzynarodowego (w tym produktami rolno-spożywczymi) oraz o jego strukturze. W rozdziale drugim skoncentrowała się na zmianach w dynamice i strukturze towarowej oraz geograficznej światowego handlu artykułami rolno-spożywczymi. Omówiła też znaczenie podstawowych czynników determinujących rozwój eksportu produktów rolno-spożywczych, w tym zmian w produkcji rolnej na świecie, w liczbie ludności, wartości PKB, a także regionalnych porozumień handlowych. Na tym tle przeanalizowała pozycję UE w światowym handlu produktami rolno-spożywczymi. Przedmiotem analizy w rozdziale trzecim są tendencje w polskim handlu rolno-spożywczym oraz wybrane czynniki mające wpływ na te tendencje. W dalszej części dokonano oceny stopnia dywersyfikacji polskiego eksportu rolno-spożywczego w oparciu o wskaźniki dywersyfikacji geograficznej i produktowej, przeprowadzono dekompozycję wzrostu eksportu na działania ekstensywne oraz intensywne, a także zbadano zmiany stopnia koncentracji polskiego eksportu przy użyciu wskaźników koncentracji Herfindahla-Hirschmana. Rozdział czwarty zawiera ocenę siły i kierunków oddziaływania wyodrębnionych czynników na strumień handlu w analizowanym okresie (w latach 2004-2018) oraz ocenę potencjału polskiego eksportu rolno-spożywczego na podstawie modelu grawitacyjnego, skonstruowanego przez Doktorantkę dla potrzeb takiej analizy. Ocenę tę poprzedziła prezentacja najważniejszych problemów związanych z konstrukcją takiego modelu, w tym z doбором zmiennych modelowych i metod estymacji. Rozważania te wskazują, że Doktorantka dobrze orientuje się w zawiłościach modelu grawitacyjnego oraz wadach i zaletach jego praktycznego zastosowania. Dzięki odniesieniu wartości teoretycznych wynikających z modelu do wartości rzeczywistych, pani mgr M. Bułkowska wskazała państwa, do których potencjał eksportowy Polski nie jest w pełni wykorzystany. W zakończeniu rozprawy Doktorantka ustosunkowała się do postawionych hipotez badawczych oraz sformułowała wnioski z przeprowadzonych badań.

Struktura formalna rozprawy nie budzi większych zastrzeżeń. Rozdziały są względnie proporcjonalne pod względem objętości, z wyjątkiem pierwszego nt. przesłanek rozwoju eksportu w teorii handlu międzynarodowego. Rozdział ten jest zdecydowanie krótszy od pozostałych (ma 18 stron, wobec 32-50 stron w rozdziałach pozostałych). Jednak jego lektura wskazuje, że Autorka w wystarczającym stopniu uwzględniła koncepcje teoretyczne.

Szczegółowa ocena rozprawy

Omawiając w pierwszym rozdziale ewolucję teorii handlu międzynarodowego Autorka kilkakrotnie odwołuje się do teorii Heckschera-Ohlina (teoria H-O, na s. 21, 22 i 27), ale nigdzie wcześniej o tej teorii nie pisze. Nie rozwinęła też samego skrótu. Prawdopodobnie jakiś fragment tekstu o tej teorii został wycięty, a Doktorantka nie zauważyła tego. Na s. 22 zabrakło mi 1-2 zdań wyjaśniających paradoks zauważony przez Leontiefa w związku z weryfikacją modelu Heckschera-Ohlina dla gospodarki USA. Problem badawczy analizowany przez Leontiefa nazwano później paradoksem Leontiefa.

Poszczególne teorie są słabo osadzone w czasie (brakuje informacji, kiedy powstały), co utrudnia wskazanie, kiedy pojawiły się najważniejsze zmiany w podejściu teoretyków do wyjaśnienia źródeł i struktury wymiany międzynarodowej. Brakuje też informacji, kto jest autorem teorii zakresu produkcji oraz koncepcji handlu wewnątrzgałęziowego (s. 28).

Charakteryzując kolejne teorie i koncepcje Autorka powołuje się praktycznie wyłącznie na podręczniki akademickie i książki naukowe, w których te teorie omówiono. Sugeruje to, że Autorka nie korzystała z oryginalnych tekstów opublikowanych przez autorów teorii, co jest uchybieniem warsztatu badawczego naukowca. Korzystanie z opracowań wtórnych może mieć konsekwencje m.in. w postaci przytoczenia niewłaściwej interpretacji danej teorii, czy jej części, jak też pominięcia ważnych elementów omawianej koncepcji. W niniejszej rozprawie takiego problemu nie zauważyłam, ale trzeba dodać, że charakterystyka omawianych teorii i koncepcji handlu zagranicznego jest tu dość skromna.

W rozdziale pierwszym Doktorantka uwzględniła politykę handlową jako jeden z wyznaczników rozwoju wymiany handlowej (s. 32, p. 1.5). Takie podejście jest oczywiście słuszne. W ślad za tym stwierdziła, że do barier pozataryfowych zalicza się m.in. dodatkowe opłaty i inne ograniczenia administracyjne, normy techniczne i sanitarne, ograniczenia ilościowe, itd. (s. 32). Wyliczenie tych barier ma charakter formalny i nic nie mówi o ich faktycznym znaczeniu. W szczególności nie uwzględnia faktu, że niektóre z tych barier (w tym ograniczenia ilościowe) są generalnie zakazane w handlu międzynarodowym i w związku z tym rzadko stosowane praktycznie. Taki ogólnikowy charakter ma też zdanie: "Mimo powszechnie popieranej koncepcji liberalizacji handlu międzynarodowego protekcjonizm jest powszechnie stosowany w wielu krajach, szczególnie wysoko rozwiniętych." (s. 33). Wyższy poziom protekcji jest – zazwyczaj – w krajach rozwijających się (zwłaszcza celnej). Natomiast kraje rozwinięte stosują bardziej wyrafinowane metody ochrony swych rynków (np. w postaci ww. wymogów technicznych i sanitarnych), które trudniej (jeśli w ogóle) poddają się kwantyfikacji. Generalnie, przydałoby się w tym miejscu powołanie na oceny stopnia obecnego protekcjonizmu i jego zmian, sporządzone przez organizacje międzynarodowe (zwłaszcza WTO), jak też indywidualnych badaczy. Poprawnie natomiast oceniła i uzasadniła celowość omówienia regionalnych ugrupowań handlowych, które „stały się ważnym czynnikiem rozwoju handlu stron tych porozumień, ze względu na istotny wzrost ich liczby w okresie od II wojny św. i dużą skalę przeprowadzonej w ich ramach liberalizacji wymiany. Z tych względów zostały one uwzględnione w estymacji modelu grawitacji w rozdziale 4.” (s. 34).

Na s. 35 znajduje się zdanie: "Oddziaływanie władz w obszarze rolnictwa przybiera, w zależności od celów i warunków, różne formy, jednak skutki tych posunięć nie ograniczają się tylko do polepszenia warunków jego funkcjonowania, ale w dużej mierze oddziałują na wielkość, dynamikę oraz strukturę międzynarodowego handlu artykułami rolnospożywczymi." Jest to stwierdzenie dość oczywiste i odzwierciedlające całą wymianę handlową. Myślę, że z punktu widzenia tematu rozprawy lepiej byłoby napisać, iż w międzynarodowym handlu rolnym poziom protekcji jest przeciętnie wyższy niż w obrocie

wyrobami przemysłowymi, co czyni szczególnie ważnym uwzględnienie tego czynnika w analizie przeprowadzonej w niniejszej rozprawie.

W podsumowaniu tego rozdziału Autorka słusznie pisze, że „teorie handlu wskazują na różne czynniki, które wyjaśniają kierunki zmian handlu międzynarodowego” (s. 36). Zabrakło mi tu natomiast wyliczenia (podsumowania) czynników, które Doktorantka uznała – w świetle wcześniejszego przeglądu - za najważniejsze dla zrealizowania swych celów badawczych i które wybrała do późniejszej estymacji modelowej.

Pozytywnie oceniam przeprowadzoną analizę w rozdziale drugim nt. głównych tendencji w światowym handlu produktami rolno-spożywczymi oraz najważniejszych uwarunkowań rozwoju tego handlu. Mimo ogromu wątków, jakie nasuwają się w przypadku analizy tego tematu, Doktorantka potrafiła skupić się na kwestiach najważniejszych z punktu widzenia tytułu rozprawy.

Zaletą rozdziału drugiego (i całej rozprawy) jest dużo tabel i czytelnych wykresów, zrobionych przez Autorkę na podstawie pierwotnych danych statystycznych. W oparciu o nie Autorka przeprowadziła rzetelną analizę trendów rozwojowych handlu żywnością w latach 2004-2018.

Pewien niedosyt budzi we mnie część dotycząca roli, jaką preferencyjne porozumienia handlowe odgrywają w rozwoju strumieni handlowych. Myślę, że można było przytoczyć trochę więcej publikacji, w których inni autorzy zweryfikowali znaczenie tego czynnika w rozwoju handlu w ramach istniejących ugrupowań preferencyjnych. Wzmocniłoby to wagę hipotezy badawczej nr II: „Przynależność Polski do stref wolnego handlu istotnie wpłynęła na zwiększenie obrotów handlowych z partnerami – stronami porozumień”. Równocześnie jednak bardzo pozytywnie oceniam fakt, iż Doktorantka nie tylko przytoczyła efekty niektórych RTA (choć, jak wskazałam, mogłoby być ich trochę więcej), ale też wyjaśniła mechanizm zmian w wielkości i strukturze obrotów handlowych członków ugrupowania preferencyjnego.

Nie mam poważniejszych uwag merytorycznych do rozdziału trzeciego, w którym p. mgr M. Bułkowska dokonała analizy handlu rolno-spożywczego Polski, uwzględniając zmiany jego struktury geograficznej i towarowej. Trafny jest Jej wniosek, iż „Procesy dywersyfikacji związane z nawiązywaniem nowych kontaktów były dynamiczne, jednakże większość nowo nawiązanych relacji charakteryzowała się niewielką skalą i krótkim okresem wdrożenia postanowień umów. Problem z utrzymaniem nowych powiązań handlowych ograniczał skuteczną dywersyfikację handlu i wzrost wartości eksportu.” Natomiast nie do końca jest dla mnie jasne, czy Polska powinna dążyć do większej dywersyfikacji struktury towarowej i geograficznej eksportu. Na przykład, Polska już sprzedaje swoje produkty rolno-spożywcze w ogromnej większości państw świata, w tym w państwach bardzo małych (gospodarczo), które z reguły są położone daleko. Czy zasadne są zabiegi o rozszerzenie wywozu do innych małych państw (do wszystkich dużych i średnich praktycznie już eksportujemy), w sytuacji relatywnie wysokich kosztów wejścia na nowy rynek, utrudnionych osobistych kontaktów, które ważą

zwłaszcza na początku procesu wchodzenia na nowy rynek zbytu, stosunkowo wysokich kosztów transportu (w tym zapewnienia odpowiedniej temperatury produktów), itp.?

Wśród czynników zewnętrznych, mających negatywny wpływ na rozwój polskiego eksportu rolno-spożywczego, Doktorantka wymieniła rosnący na rynkach zagranicznych protekcjonizm, a na dowód tego przytoczyła politykę Czech (s. 76). Jest to trafna obserwacja. Jednak brakuje choćby ogólnego wskazania, na czym ten protekcjonizm polegał i jakich produktów dotyczył; pominięto też inne przykłady takich barier, co utrudnia prawidłową ocenę skali i siły protekcjonizmu.

W podrozdziale o 3.1.2 jest sporo ciekawych obserwacji nt. wpływu kapitału zagranicznego na polski eksport produktów rolno-spożywczych, np. „Wyraźnie zwiększa się też zależność sektora produkcji artykułów żywnościowych od surowców pochodzących z importu”(s. 81). Szkoda, że spostrzeżenia te nie są poparte przykładami konkretnych produktów.

Doktorantka trafnie oceniła – wg mnie - wpływ umów o wolnym handlu zawartych od czasu akcesji do UE, na polski handel. Napisała bowiem, iż „ich bezpośredni wpływ na wzrost polskiego eksportu rolno-spożywczego jest obecnie raczej niewielki i dotyczy mało zdywersyfikowanego asortymentu. Dzieje się tak głównie dlatego, że większość zawartych przez UE umów nowej generacji obowiązuje od stosunkowo niedawna oraz dotyczy geograficznie oddalonych krajów (wyjątek stanowi Ukraina)” (ss. 94-95).

Cenne są też uwagi dotyczące oznaczeń geograficznych. Jak pisze Autorka „w połowie 2020 roku w Polsce zarejestrowanych było 31 produktów spożywczych z oznaczeniami geograficznymi oraz 3 produkty alkoholowe” (s. 96). Dalsze spostrzeżenia pokazują, jak duże znaczenie oznaczenia te mogą mieć dla rozwoju eksportu żywnościowego (stanowią one aż 30% importu USA z UE).

Cennym fragmentem analizy Doktorantki jest prezentacja i interpretacja przez Nią wskaźników dywersyfikacji produktowej i geograficznej polskiego eksportu rolno - spożywczego. Na podstawie tej analizy Autorka wyciągnęła wniosek, iż „w analizowanym okresie mieliśmy głównie do czynienia ze zwiększeniem wartości eksportowanych wcześniej produktów do istniejących partnerów handlowych, co mogło w pewnym stopniu wynikać z efektu kreacji handlu po wejściu Polski do Unii Europejskiej” (s. 108). Wskazała też na możliwości dywersyfikacji geograficznej i produktowej eksportu w następnych latach.

W podpunkcie 3.2.2 Doktorantka przeprowadziła dekompozycję czynników zmian polskiego eksportu rolno-spożywczego za pomocą metody stałych udziałów w rynku. Z tej części analizy wyprowadziła wniosek, że „największy wkład we wzrost polskiego eksportu rolno-spożywczego miał efekt konkurencyjności” (s. 110). Szkoda, że wnioskowi temu nie towarzyszy żadna informacja, z czego ta względnie wysoka konkurencyjność wynikała. Nie oczekuję tu własnej interpretacji tych przyczyn przez Doktorantkę, bo wymagałoby to oddzielnej analizy, wykraczającej poza tytułowy temat rozprawy doktorskiej. Użyteczne

byłoby natomiast przytoczenie wyników badań innych autorów, bo takie na pewno były robione. Pozwoliłoby to dokładniej ocenić perspektywy rozwoju polskiego eksportu.

W rozdziale czwartym przedstawione zostały wyniki badań Autorki nt. czynników wzrostu polskiego eksportu rolno-spożywczego z wykorzystaniem modelu grawitacyjnego. Analizę przeprowadzono dla całego eksportu rolno-spożywczego oraz w podziale na wybrane grupy produktów (produkty rolne, produkty przemysłu spożywczego oraz wybrane branże). Autorka poprawnie zinterpretowała uzyskane wyniki, w tym ten „że kierunek oddziaływania uwzględnionych w równaniu zmiennych na eksport produktów przemysłu spożywczego jest taki sam, jak dla całego eksportu rolno-spożywczego”(s. 133). Może to bowiem, Jej zdaniem, wynikać z dominującego udziału produktów przetwórstwa spożywczego w eksporcie rolno-spożywczym (ponad 80%).

W ostatnim punkcie rozdziału czwartego, na podstawie sformułowanego przez siebie modelu grawitacji, pani mgr M. Bułkowska oszacowała wielkość potencjalnego eksportu rolno-spożywczego Polski w latach 2020-2025. Doceniam tu (jak i w całej rozprawie) bardzo duży nakład pracy, jaki Doktorantka musiała ponieść w celu zebrania odpowiednich danych statystycznych, ich uporządkowania, przeprowadzenia wielu obliczeń itp.

Potrzebne do prognozy dane dotyczące wielkości PKB i PKB *per capita* w poszczególnych krajach zaczerpnęła z baz statystycznych opublikowanych przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy. Na tej podstawie stworzyła m.in. listę potencjalnych obiorców polskich towarów rolno-spożywczych wg prognozowanego przyrostu eksportu w l. 2019-2025. Wśród krajów o najwyższym prognozowanym wzroście eksportu (>50%) znalazły się między innymi tak egzotyczne państwa, jak Burkina Faso, Bangladesz, Benin i Czad, a także Belgia i Austria. Na jednym biegunie są więc najbiedniejsze państwa świata, a na drugim – bardzo zamożne, członkowie UE (s. 150). Wynik taki jest trochę zaskakujący. Pani mgr M. Bułkowska wyjaśnia go prawidłowo od strony formalnej, wskazując, że „w świetle modelu grawitacji, zgodnie z którym największa część obrotów handlowych jest wyjaśniana poziomem PKB i jego zmianami, do najbardziej perspektywicznych rynków zbytu polskich produktów rolno-spożywczych należeć będą kraje, w których prognozowane jest najszybsze tempo wzrostu PKB w kolejnych latach. Oznacza to, że rosnący popyt na żywność będzie przede wszystkim efektem zwieszającej się liczby ludności oraz wzrostu poziomu zamożności społeczeństwa w krajach rozwijających się” (s. 149). Takie wyjaśnienie pozostawia jednak niedosyt, bo w przypadku wyżej wymienionych państw prognozowany duży przyrost eksportu może wynikać z tzw. niskiej bazy (niskiej podstawy, od której liczony jest wzrost). Ponadto, znaczący wzrost poziomu zamożności społeczeństw w krajach rozwijających się chyba niekoniecznie dotyczy tych zaliczanych do najbiedniejszych państw świata (a jeśli tak jest, to na pewno nie wszystkich, jako reguła). Sądzę, że wnioski oparte na określonych założeniach modelowych należałoby uzupełnić krytyczną własną oceną.

W „Zakończeniu i wnioskach” Doktorantka ustosunkowała się do hipotez badawczych, które sformułowała we wstępie.

Uwagi o charakterze redakcyjnym

Praca jest napisana dobrą polszczyzną i jest dość starannie zredagowana. W kilku miejscach wychwyciłam jednak drobne usterki. I tak, pierwszy paragraf w rozdziale drugim jest „wtrącony” i nie wiąże się z dalszym tekstem tego rozdziału, w którym omówiono główne tendencje i uwarunkowania rozwoju światowego eksportu rolno-spożywczego, jak też eksportu Unii Europejskiej.

S. 45- co to są „rzeczywiste ceny”?

s. 48, wykres 16: „Powyższe dane wskazują, że handel międzynarodowy pozostanie niezbędny dla bezpieczeństwa żywnościowego.” Jak to należy rozumieć?

S. 52 – „ w cenach realnych”, a wcześniej w tabeli mowa była o cenach wg standardu PPP. Czy to jest to samo?

S. 54- „Mapa 1. Udział w regionalnych porozumieniach handlowych RTA’s” – jak ten udział został zmierzony?

S. 58 „Unijny eksport produktów rolno-spożywczych osiągnął w 2018 roku wartość 162 mld USD. Przy imporcie kształtującym się na niewiele niższym poziomie, UE notowała w 2018 roku deficyt w wysokości 524 mln USD” – chyba chodzi o to, że import był nieco większy niż eksport?

Tabela 1 (s. 64) prezentuje listę umów o wolnym handlu zawartych przez Unię Europejską. Jest tu pewien brak konsekwencji, bo przy niektórych umowach jest data jej zawarcia, a przy niektórych – nie ma. Ponadto, źródłem takiego zestawienia powinien być oficjalny dokument Komisji, a nie opracowania wtórne. Oficjalny dokument zawsze zapewnia lepszą wiarygodność danych. (np. ze strony: <https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/negotiations-and-agreements/>).

Na s. 104 znajdujemy informację, iż „Liczba partnerów handlowych w analizowanym okresie charakteryzowała się ... lekką tendencją wzrostową, osiągając najwyższą wartość (207) w 2016 roku (wykres 33). Według ONZ na świecie istnieje 195 państw. Z czego więc wynika 207 partnerów handlowych Polski?

Jest też kilka niedokończonych zdań, jak np. „przy czym w przypadku” (s. 105). Z kolei, na s. 151 znajduje się następujące stwierdzenie: „Wobec nowych wyzwań globalnych, w tym rozbijania dotychczasowych struktur gospodarczych, społecznych i politycznych... ”. Nie bardzo wiadomo, co Autorka ma tu na myśli.

Całościowa ocena rozprawy

Recenzowana rozprawa stanowi, poza kilkoma cząstkowymi zastrzeżeniami, przykład udanego przeprowadzenia analizy ekonomicznej, zgodnie z tytułowym zagadnieniem badawczym. Doktorantka osiągnęła zamierzone cele badawcze, jakkolwiek w niejednakowym stopniu. Czytelnie określiła skalę i kierunek wpływu wyodrębnionych do analizy czynników

determinujących rozwój eksportu rolno-spożywczego Polski, jak też wskazała najbardziej perspektywiczne rynki zbytu dla polskich produktów żywnościowych.

Niewątpliwą zaletą rozprawy jest, jak już wspomniałam, duża liczba bardzo czytelnych wykresów. Dobrze ilustrują one wyniki wielu częściowych analiz. Co ważniejsze, Doktorantka poprawnie interpretuje uzyskane wyniki, przedstawione na tych wykresach. Są to oryginalne analizy, oparte na pierwotnych i porównywalnych danych statystycznych. Dla potrzeb swojej analizy pani mgr Bułkowska wykorzystwała kilka różnych metod analitycznych i dobrze zinterpretowała ich wyniki. Wskazuje to na Jej dobrą znajomość różnych metod statystycznych i umiejętność ich praktycznego zastosowania. Doktorantka świetnie sobie poradziła także z przedstawieniem i wykorzystaniem modelu ekonometrycznego (modelu grawitacji). W sposób bardzo zrozumiały i wystarczający dla potrzeb niniejszej rozprawy omówiła zalety i ograniczenia tego modelu.

Pewne zastrzeżenia lub wątpliwości, jakie zgłosiłam powyżej, odnoszą się do częściowych aspektów przeprowadzonej przez Doktorantkę analizy i w żaden sposób nie wpływają na moją ogólnie bardzo pozytywną ocenę recenzowanej rozprawy.

Podsumowując, Doktorantka zweryfikowała wszystkie tezy postawione we wstępie rozprawy. Wykazała się w wystarczającym stopniu wiedzą o teoretycznych podstawach wymiany międzynarodowej, jak też umiejętnością zastosowania narzędzi statystycznych i ekonometrycznych do analizy różnych aspektów handlu międzynarodowego. Pani mgr M. Bułkowska potrafi też właściwie interpretować dane statystyczne i formułować na tej podstawie poprawne wnioski. Ponadto, wykazała się Ona umiejętnością selekcji i poprawnego doboru źródeł oraz baz danych, właściwych dla omawianych zagadnień. Recenzowana rozprawa stanowi w mojej ocenie oryginalne rozwiązanie problemu naukowego.

Biorąc pod uwagę powyższą opinię, wnioskuję o dopuszczenia recenzowanej rozprawy, autorstwa pani mgr M. Bułkowskiej, do publicznej obrony.

Warszawa, 18.02.2022.

